

PASIONES, ACTAS DEL DOLORE
EN EL LIBRO DE BUCARLOS
LUDWIG W. BÄRBOD
DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

43

SANTANDER

22-26 de septiembre de 1999

PALACIO DE LA MAGDALENA

Universidad Internacional

Menéndez Pelayo

Al cuidado de

MARGARITA FREIXAS Y SILVIA IRISO

con la colaboración de Laura Fernández

CONSEJERÍA DE CULTURA

DEL GOBIERNO DE CANTABRIA

AÑO JUBILAR LEBANIEGO

ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER

•MM•

ACTAS DEL
VIII CONGRESO INTERNACIONAL
DE LA
ASOCIACIÓN HISPÁNICA DE
LITERATURA MEDIEVAL

SANTANDER
22-26 de septiembre de 1999
PALACIO DE LA MAGDALENA
Universidad Internacional
Menéndez Pelayo

Al cuidado de
MARGARITA FREIXAS Y SILVIA IRISO
con la colaboración de Laura Fernández

© Asociación Hispánica de Literatura Medieval

Depósito legal: SA-734/2000

Carolina Valcárcel

Tratamiento de textos

Gráficas Delfos 2000, S.L.

Carretera de Cornellà, 140

08950 Esplugues de Llobregat

Impresión

·MM·

PEDR'AGUDO: INSULT GENÈRIC O SÀTIRA CONTRA PEDRO GARCÍA BURGALÉS?

JOAQUIM VENTURA

EL GEST de fer banyes amb la mà, és a dir doblegant els dits mig i anular agafant-los amb el polze, ha estat utilitzat per diverses cultures, com a senyal de burla o injúria, des de l'antiguitat. Tanmateix, l'associació de les banyes, concretament de la frase «posar banyes», va nèixer a l'Imperi Romà d'Orient (Constantinoble), possiblement durant el regnat d'algun emperador de les dinasties macedònia o comnena. Aquesta associació tindria el seu origen en la cornamenta de cèrvol que, a la porta del palau imperial, el «bassileos» manava col·locar quan començava la seva temporada cinegètica. Aleshores ordenava al seu ajudant de cambra que anés a parar-li el pavelló de caça. L'emperador aprofitava l'absència del seu ministre per a beneficiar-se'n la dona. Des de llavors, la visió de les banyes al llindar de la porta de palau va passar a ser sinònim d'infidelitat conjugal per part de la dona del funcionari imperial. La derivació de les banyes de cèrvol a les de boc rauria en la major presència domèstica dels mascles de cabra.

Alberto Buitrago, tanmateix, recull que l'origen de la frase «posar les banyes» podria tenir el seu origen en l'assimilació feta, en relació al marit burlat, a partir del comportament dels mascles de certes races de cabres.¹ Normalment, als ramats caprins només hi ha un mascle ja que, d'haver-n'hi dos, aquests lluiten per la supremacia i arriben cansats a l'hora de muntar les femelles. Però, en certes races, els mascles poden perdre l'interès per les femelles en zel i, en conseqüència, no s'hi atansen. Aleshores cal ficar un altre mascle en el ramat per tal que exciti el mascle "titular". Sigui quina sigui la font que dona lloc a la frase —una i altra no serien contradictòries— el cert és que, com palesa el cançoner profà gallego-portuguès, ja en el segle XIII, en l'àmbit hispànic la infidelitat de la dona era simbolitzada per la referència a les banyes.

En la cultura popular medieval els col·lectius festius de cornuts estaven estretament vinculats a la «festa dels folls» i a la «festa dels ases», cicles que eren presents en un de més ampli que anava des d'abans del Nadal fins a les carnestoltes.² En el llenguatge popular, de la plaça pública, s'inscrivía —i encara perviu entre nosaltres— «l'insult

¹ A. Buitrago, *Diccionario Espasa de dichos y frases hechas*, Espasa Calpe, Madrid, 1997, p. 312.

² J. Heers, *Carnavales y fiestas de locos*, trad. X. Riu, Península-Edicions 62, Barcelona, 1983, p. 174.

familiar», de forma que sovint la injúria calia prendre-la com a elogi i aquest com a ofensa.³ Les cantigas *d'escarnho e maldizer*, especialment aquelles que tenen una temàtica obscena o escatològica, cal incloure-les en el context de la cultura popular medieval. En conseqüència, la qualificació de cornut –o qualsevol altra que en resulti sinonímica– no podem prendre-la com una ofensa contra l'honor de l'injuriat ni, menys encara, com una constatació de violació del contracte (de possessió, d'arrel burgesa) matrimonial. No oblidem que el principal objectiu de les cançons obscenes i satíriques medievals era fer riure, més enllà de la individualització de l'ofensa.

La sàtira a la infidelitat conjugal ja era present en les primeres *cansos* occitanes, concretament a «Farai un vers, pos mi sonelh» de Guilhem de Peitieu (183,12 en el repertori de Pasera; cito per Riquer).⁴ Amb la figura de la jactància, del *gab* amorós, el trobador aconsegueix el favor de dues dones casades fent-se passar per mut. Les burla quan els envia, mitjançant el seu jotglar, la *canso* que narra l'aventura.

Fa sis anys ja m'havia plantejat la hipòtesi que, darrere d'aquest Pedr'Agudo, hi hagués Pero Garcia Bungalés.⁵ Aquesta comunicació seria la resposta –sense sortir de l'àmbit de la hipòtesi– a la pregunta que aleshores em feia.

En el cançoner profà gallego-portuguès trobem diverses cantigues el tema de les quals és la sàtira per infidelitat de la dona de l'escarnit. Algunes d'elles anaven adreçades a altres trobadors. Airas Pérez Vuitorón, amb la seva cantiga «Don Bernaldo, por que non entendedes» (16.3, B),⁶ escarnia Bernal de Bonaval perquè d'altres li foten la dona. Aquest trobador també era escarnit per Pero da Ponte amb la seva cantiga «Don Bernaldo, pois tragedes» (120.8, B1.641, V1.175), per infidelitat de la dona amb qui anava. Pedr'Amigo de Sevilha, amb «Pedro d'Anbroa, tal senhor avedes» (116.27, B1.662, V1.196), li deia a aquest trobador l'oferiment de jeure que havia rebut per part de la dona de l'escarnit: «jazede logo aquesta noite migo» (v. 17).

La cantiga de Pero da Ponte «Martin de Cornes vi queixar» (120.24, B1.647, V1.181) és una sàtira personal contra un home que es lamentava del *torto* que li feia la seva dona: «a gran puta desse foder» (v. 7). Cornes és un topònim present a Galícia (hi ha cinc aldees corunyeses amb aquest nom) i al nord de Portugal (a prop de Viana de Castelo). Tanmateix, d'igual manera que es feia amb altres insults (recordem els adreçats als jotglars Saco o Cítola), en aquest cas l'ús del topònim no situaria l'origen del personatge escarnit sinó que seria utilitzat per simple homografia amb «cornos», clarament relacionats amb la sàtira (real o figurada) de la qual seria objecte. És a dir, sota l'aparença d'adreçar-se a un tal Martín que seria nascut o veí de Cornes, el tro-

³ M. Bakhtin, *La cultura popular en la Edad Media y en el Renacimiento*, trad. J. Forcat i C. Conroy, Alianza, Madrid, 1988, p. 149.

⁴ M. de Riquer, *Los trovadores*, I, Ariel, Barcelona, 1989, p. 133.

⁵ J. Ventura, «Sàtira i aldraxe entre trobadors e xograis», dins *O Cantar dos Trobadores*, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 1993, p. 543.

⁶ Cito per l'edició coordinada per M. Brea, *Lírica profana galego-portuguesa*, Centro de investigacions lingüísticas e literarias «Ramón Piñeiro», Santiago de Compostela, 1996, 2 vols.

bador escarnidor recrearia l'arquetipus genèric del marit burlat (al marge que aquest Martín pugués ser un personatge real, de l'entorn de l'autor de l'escarni).

D'alguna manera, podríem parlar –dintre del grup de cantigues dedicades als «marrits coronats»– d'un minicicle de Pedr'Agudo. Aquest personatge el trobem a sengles cantigues de Pero da Ponte. La primera d'elles és «Dade-me alvissara, Pedr'Agudo» (120.5, B1.639, V1.173):⁷

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

e ôi-mais sodes guarido:

vossa mulher á bon drudo,

baroncinho mui velido.

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

vossa mulher á bon drudo.

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

e cresca-vos onde gabo:

vossa mulher á bon drudo,

que fode já en seu cabo.

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

vossa mulher á bon drudo,

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

esto seja mui festinho:

vossa mulher á bon drudo,

e já non sodes maninho.

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

vossa mulher á bon drudo.

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

e gran dereito faredes:

vossa mulher á bon drudo,

que erda en quant'avedes.

Dade-me alvissara, Pedr'Agudo,

vossa mulher á bon drudo.

Segons la interpretació de Scholberg, recollint-la d'Asensio, la dona d'aquest Pedr'Agudo ha tingut un fill («vossa molher a bon drudo»)⁸. Entenc que la situació podria ser la contrària: sota la fórmula d'una felicitació, aquest «drudo» (galleguització del mot occità *druz*) significaria més aviat 'noi' i no pas 'nen'. Aquest noi seria amb qui tindria relacions extraconjugals («que fode já en seu cabo»), raó per la qual

⁷ Resulta impossible aplicar una cronologia a la gènesi de les cantigues. Dins d'un mateix autor hem de guiar-nos per la convenció de la seva ordenació en els cançoners.

⁸ K. Scholberg, *Sátira e invectiva en la España medieval*, Gredos, Madrid, 1971, p. 48.

Pedr'Agudo hauria rebut el qualificatiu, de la qual cosa no s'està l'autor («cresca-vos onde gabo», és a dir les banyes). Podríem relacionar la filiació atorgada a Pedro Bodinho en relació a Pedr'Agudo en la cantiga anterior amb aquest «drudo» («que erda en quant'avedes»), la qual cosa podria insinuar una relació incestuosa de tipus edípic. De tota manera, resultaria ser digne successor del seu pare: un altre banyut.

Manuel Rodrigues Lapa comenta que aquest Pedr'Agudo podria ser un *segrel* o un trobador de Burgos. Si tenim en compte la cantiga anterior i l'antecedent de Martin de Cornes, podríem especular amb la hipòtesi de que es tractés d'un nom genèric o malnom per raó de «coronació marital». La burla, per part de Pero da Ponte, no rau només en la sàtira per aital coronació sinó per la frase «dade-m' Alvissara», que podríem traduir per 'premieu-me', 'doneu-me gratificació', que enuncia el trobador.

A «Os de Burgos son coitados» (120.33, B1.646, V1.180) se'ns explica que els ciutadans de Burgos havien decidit elegir Pedro Bodinho en lloc de Pedr'Agudo (cal suposar que per al càrrec de «rei dels banyuts»), la qual cosa assegurava la continuïtat del govern de la ciutat per un 'coronat', digne successor del seu pare.

Os de Burgos son coitados,
que perdon Pedr'Agudo,
de quen porran por cornudo;
e disseron os jurados:

—Seja-o Pedro Bodinho,
que este nosso vezinho
tan ben come Pedr'Agudo.

E pois que é o concelho
dos cornos apoderado,
quen lhi sair de mandado
fará-lh'el mao trebelho;
ca el, mentr'i for cornudo,
querrá i seer temudo
e da vil'apoderado.

E vedes en que gran brio
el, que a Deus é chegado,
por seer cornud'alçado
en tamanho poderio,
om'é, de seu padre filho;
por tanto me maravilho
d'a esto seer chegado.

E creede que en justiça
pod'i mais andá-la terra,
ca se non fará i guerra

nen mui maa cobiiça;
ca el rogo nunca prende
de cornudos, mais entende
mui ben os foros da terra.

Resulta clar que els homes són tractats obertament de banyuts i que ambdós noms són sinònims de «coronat»: Pedr'Agudo seria un nom format de manera descriptiva a propòsit de les banyes, mentres que Pedro Bodinho s'hauria format posant en diminutiu la paraula *bode* ('boc').⁹ La referència a Burgos no seria estranya en Pero da Ponte ja que situava una altra cantiga seva, «Un dia fui cavalgar» (120.51, B1.629, V1.163) en l'entorn de Burgos.

Pedr'Agudo ens apareix de nou en la cantiga «Maestre, todo'lus vossos cantares» de Gonçal'Eanes do Vinhal (60.5, V1.007). Aquest escarni el podriem qualificar de literari, en la mesura que és una sàtira contra un trobador anònim perquè

ogan'y fezestes tenções,
en razon d'un escarnho que filhastes
e non[o] metestes ascondudo
ca ja que era de Pedr'Agudo
essa razon en que vós hy trobastes.

Resulta evident, doncs, que Pedr'Agudo no seria un nom genèric –arquetipus de marit burlat– sinó un malnom aplicat a un trobador. Però no a un trobador qualsevol sinó a un que excel·lia per la qualitat de les seves composicions. I si hi ha un trobador que és reclamat com a autoritat és Pero García Burgalés, com feu el joglar Lourenço amb «Quero que julgedes, Pero Garcia» (88.13, V1.034).¹⁰ La seva condició inferior –i la burla que provocava– fou motiu perquè el joglar tenonés o intercanviés sirventesos amb Pedr'Amigo de Sevilla (cf. «Pedr'Amigo duas sobervhas faz», 88.11, V1.033; «Lourenço non mi quer creer», 116.12, V1.202), Johan Pérez d'Aboim («Lourenço, soías tu guarecer», 75.10 V1.010) i Johan Garcia de Guilhade («Lourenço jogar, ás mui gran sabor», 70.28, B1.493, V1.104; «Lourenço, pois te quistas de rascar», 70.29, B1.495, V1.106; «Muito te vejo, Lourenço, quejar», 70.33, B1.494, V1.105; «Ora quer Lourenço guarir», 70.35, B1.497, V1.107; «Par Deus, Lourenço, mui desaguidas», 70.38, B1.501). Tot plegat podria haver motivat que les sàtires –fonamentades o simple broma retòrica– que se li adreçaren a Pero Garcia Burgalés fossin camuflades sota el qualificatiu de Pedr'Agudo.

El Pedro Bodinho que hem vist a la cantiga de Pero da Ponte el tornem a trobar en la cantiga de Pedr'Amigo de Sevilla «Lourenço non mi quer creer» que ja hem citat, amb el nom de Pedro Bodin. El joglar Lourenço és comparat amb aquest Pedro

⁹ X.L. Franco Grande, *Diccionario galego-castelán*, Galaxia, Vigo, 1978, p. 189.

¹⁰ G. Tavani, *A poesia lírica galego-portuguesa*, Galaxia, Vigo, 1986, p. 315.

Bodin i amb un Pero Sen, el cognom del qual podria significar 'cuc que creix a les carns que comencen a podrir-se', és a dir un malnom ultratjant.¹¹ Resulta clar que el joglar Lourenço, Pedr'Amigo de Sevilha i Pero García Burgalés (àlies Pedr'Agudo i Pedro Bodinho) es movien en els mateixos entorns.

L'únic atac obert contra Pero García Burgalés és la cantiga de Johan Airas de Santiago «Pero García me disse» (63.59, B1.461, V1.071), encara que no hi ha cap insinuació relativa a ser víctima d'infidelitat. Rodrigues Lapa –seguint Valeria Bertolucci– considera, en la seva nota a l'edició, que aquest «Pero García» seria Pedro García Burgalés i no pas Pero d'Ambroa, opinió que ve reafirmada per l'edició coordinada per Mercedes Brea.¹² Aquesta cantiga satiritzaria les relacions entre Pero García Burgalés i una tal Dona Maria. Segons recullen Rodrigues Lapa –que ho pren de Valeria Bertolucci– i Pichel,¹³ aquesta Dona Maria podria ser la Balteira. La sàtira, doncs, no tindria una dimensió literària ja que l'autoritat trobadoresca de Pero García Burgalés la impediria. En conseqüència, havia de tenir una dimensió personal.

Resulta clar que els trobadors que satiritzaren Pero García Burgalés (i els seus heterònims Pedr'Agudo i Pedro Bodinho) foren presents a la cort castellana en els temps de Fernando III i/o Alfonso X: Gonçal'Eanes do Vinhal fou present a la conquesta de Sevilla (1248) i a les corts de Burgos (1277); Pedr'Amigo de Sevilha va estar a la cort alfoncina entre 1257 i 1275; Pero da Ponte, actiu entre 1235 i 1275, i Johan Airas de Santiago, actiu entre 1230 i 1265. El propi Pero García Burgalés freqüentà la cort del Rei Savi.

Aquest Pedr'Agudo no seria un nom genèric –com podria ser un Dom Foansinó un malnom que actuaria metafòricament per associació amb l'objecte de la sàtira –les banyes–, de manera semblant als Pedro Bodinho i Pedro Bodin, i amb una construcció parella als «Bernal Fendudo» i «Bernal Furado» relatius a una sàtira per sodomia.

Diversos serien els elements que ens condueixen a considerar que aquest Pedr'Agudo –i, per extensió, Pedro Bodinho o Bodin– podria ser Pero García Burgalés:

1) La vinculació d'un Pedr'Agudo i de Pedro Bodinho amb el càrrec de «rei dels cornuts» de la ciutat de Burgos –l'única insinuació que trobem al llarg del cançoner de burles a aquest càrrec– fa que el situem en aquella ciutat castellana.

2) (Un) Pedr'Agudo seria un trobador de qualitat reconeguda, a qui li haurien estat robades algunes cantigues, segons denunciava Gonçal'Eanes do Vinhal. L'autoritat com a trobador de Pero García Burgalés hauria estat reclamada, com a arbitratge, per part del joglar Lourenço, a qui altres trobadors li disputaven el dret a compondre cantigues.

3) Per a Rodrigues Lapa, el Pedr'Agudo de la segona de les cantigues de Pero da Ponte citades, «Dade-m'alvissara Pedr'Agudo» (120.5) –és a dir, el personatge escarnit– podria ser un trobador o un *segrel* de Burgos.

¹¹ X.L. Franco Grande, *Diccionario galego-castelán*, p. 773.

¹² M. Brea, *Lírica profana galego-portuguesa*, p. 603, n. 211.

¹³ A. Pichel, *Ficción poética e vocabulario feudal na lírica trobadoresca galego-portuguesa*, Deputación Provincial, A Coruña, 1987, p. 28.

